

ЖИТЕЙСКА ИСТОРИЯ И ХУДОЖЕСТВЕНА ИНТЕРПРЕТАЦИЯ. ТВОРЧЕСТВОТО НА АТАНАС ДАЛЧЕВ В УЧЕБНИЦИТЕ ПО ЛИТЕРАТУРА ЗА СРЕДНО ОБРАЗОВАНИЕ

Доц. д-р Надежда Стоянова
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. В изследването се проследява сложният път за включването на творчеството на Атанас Далчев в списъка на изучавани автори в средното образование след 1944 г. Макар и приет за един от най-значимите български поети, неговото влияние върху младите поколения се определя като негативно в идеологизираната критика. Поетическите принципи, които следва авторът, предполагат удържането на дистанцията между „действителност“ и художествена условност, между автор и лирически Аз, което обаче за социалистическите реалисти проблематизира разбирането за социалната функция на литературата. Това се явява една от причините творчеството на поета до 80-те години да не бъде част от училищния канон, но и провокира редица критически стратегии за реабилитирането на автора – интегрирането му в литературноисторическия процес и легитимирането на неговата естетическа система. Основен обект на изследване е рецепцията на Атанас Далчев във времето на социализма с оглед на включването му в урочните статии, като в края се набелязват и тенденции в учебниците след 1989 г.

Ключови думи: Атанас Далчев, учебници по литература; социализъм; биография; лирически Аз

Включването на Атанас Далчев като автор в българските учебни програми и в учебниците по литература не минава безпрепятствено и отнема немалък период най-вече заради зависимостта на литературния процес, литературната критика и хуманитарното образование от обществено-политическата система след 1944 г. Едва през 80-те години авторът е добавен в списъка на задължителните автори и съответно започват да се появяват урочни статии за него. В началото се вижда опитът поетът да бъде приобщен към българския литературноисторически развой, а след промените по-мотивирано започва да се обяснява неговото специфично място през призмата на „символизма“, „предметната“ лирика, диаволизма и екзистенциализма. В голяма част от статиите обаче се извежда един предхождащ ги контекст – биографичният. Размина-

ването между биографичен и лирически сюжет, заложено в художествената концепция на самия Далчев и отдавна забелязано от българската критика (вж. напр. Tsaneva 1985, p. 343), се оказва едно от големите методологически и интерпретативни предизвикателства за утвърждаването на неговата поезия в училищния канон в условията на активно налаган соцреализъм и затова именно към този проблем ще се насочи настоящата разработка. Но това предизвикателство е свързано и със стремежа за дистанциране от биографията или за постъпателно интегриране на по-различен социокултурен и художествен контекст в урочните статии след 1989 г. – въпрос, който също ще бъде отбелязан.

Отразяването на социално-историческата действителност в художествения текст е основен принцип на изкуството, за който настояват соцреалистите. В този аспект именно започва избледняването на разграничителната линия между лирически субект и биографична фигура, а откриването на връзки между житейския път и идеите на даден автор и художествено творчество се разчита като едно от свидетелствата за реализация на социалната, но и художествена функция на литературата (вж. Enchev 1980, pp. 3 – 18). В творчеството на Далчев обаче удържането на дистанцията между автор и лирически субект не е само личен избор, но и въпрос на спазване на определени поетически принципи, които дълго време противостоят на соцреалистическото клише и поради това оказват влияние върху възможността творчеството на поета да бъде признато, а той да бъде включен в учебните програми, а оттам – и в урочните статии на учебниците по литература. Дистанцията при поета е мотивирана както от желанието да се удържа условността на художествената творба, но е предпоставена и от хладното екзистенциалистко дистанциране от драматизма и ексцесивността на настоящето, което не кореспондира с патоса на епохата. Бойко Пенчев обобщава промените в преподаването на литература след 1989 г. в два основни принципа – деисторизация и универсализация. (Penchev 2018, pp. 481 – 482). Определени техни проявления могат да се набележат и в ходовете на критиците преди 1989 г., а в конкретния случай – прямо реабилитацията на Далчев – те са свързани с опита творчеството на поета да бъде включено в повече или по-малко освободената от социалните влияния логика на естетическите процеси и с актуализирането на перспективата към лирическия Аз като неограничен от фактологията на единичната биографична фигура. В годините на Прехода и след това тези критически ходове добиват много по-категорични интерпретативни измерения.

Ще започна с факта, че в един от най-разпространените учебници по българска литература до 1944 г. – този на Д. Мирчев – не е оформена отделна урочна статия за Атанас Далчев, а хронологично последният автор е Никола Ракитин (Mirchev 1939). През 1945 г., в първата „Програма по български език и литература за гимназиите“, публикуваната две години по-рано книга с антологичен характер „Ангелът на Шартьр“ попада в списъка за домашно

четене (Programa 1a945, p. 26). Това обаче е време, в което поетът за кратко е служител на Министерството на пропагандата (впоследствие преименувано на Министерство на информацията и изкуствата), а самият той е сравнително активен в периодиката – негови „бележки“, преводи и статии излизат в „Литературен фронт“, „Балкански преглед“, „Изкуство“ (където той за кратко е и редактор). Въпреки тези публикации обаче започват да се появяват и свидетелства за разминаването на Атанас Далчев с идеите на новата нормативистична естетика, като две от тях ще бъдат представени тук в обратен ред.

Едното е острата критика, която търпи поетът, след като публикува своите „бележки“ върху реализма през октомври 1945. Два от проблематичните фрагменти са в противоречие с едноизмерното разбиране на „отражението“ като принцип на изкуството и в тях се настоява на способността на автора не да повтаря, а да интерпретира художествено действителността: „Не е важно дали романистът е взел или не своите герои от живота, важно е дали ги е създал живи“; „Посредственият художник предава по-точно действителността, отколкото даровитият, – тъкмо защото му липсва въображение“ (Dalchev 1945). Срещу тези идеи се обявя Пантелей Матеев, който няколко броя по-късно във в. „Литературен фронт“, настоява на обвързаността между „въображение“ и „действителност“: „Ние знаем, че изкуството е субективен образ на обективната действителност и че въображението е всъщност едно отразяване на този „субективен образ на действителността“? Как тогава може въображението да създава живи герои, без да ги взема от действителността?“ (Mateev 1945). Така оттласкването от конкретното, художественото надграждане и преосмисляне на „действителността“, което разчита на съзнанието за условността на творбата и за което настоява Далчев, се оказва отречено. Следвайки тази идея обаче, се оказва отречена и възможността субектът на произведението да надгради, преодолее, дори и да скрие биографичната фигура, защото за соцреалистите лирически субект и автор са във висока степен взаимоотношения се образи, а всяка концепция, която противостои на представената логика, е неприемлива. Дадената предпоставка на Далчев обаче не позволява и стихотворения като „Работник“, в което лирическият герой носи червена връзка и чете вестник с революционна история – *L'ami du peuple*, да бъдат възприемани като по-ранна идеологическа заявка. Разбира се, тази интерпретация се оказва затруднена и поради експлицираната житейска дистанция между лирическият персонаж и Аза, който отстранено наблюдава делника на работника в стихотворението.

Около половин година преди статията на Пантелей Матеев, отново във в. „Литературен фронт“, излиза докладът на Пантелей Зарев „Субективизъм и реализъм в поезията“, чийто начален прицел е творчеството на Атанас Далчев. На произведенията е отказан социалният ангажимент, техният хуманизъм е определен като „абстрактен“, но има две по-тежки обвинения. Първото е

представянето на поезията на автора като най-ниската точка на българския индивидуализъм: „В поезията на Далчев възкръсват всички традиции на меланхолията и песимизма на Пенчо Славейков, на индивидуалистичната борба със себе си на Яворов – укротени от още по-голяма отчужденост от живота [...]“ (Zarev 1945, р. 3). Второто обвинение е свързано с нейната отрицателна възпитателна роля: „Без сам да има лоши намерения, авторът на тая крайно субективна поезия въпреки нейната външно-предметна образност създаде едно тежко наследство за по-младото поколение поети, някои от които, като Александър Вутов и Александър Геров, тръгнаха след него, сметнаха за нещо ново мъглата на индивидуализма и се отчуждиха от живота“ (Zarev 1945, р. 3). Два важни фактора определят тези укори. Първият е свързан с невъзможността посочената вече „откъснатост“ от „живота“ в лириката на Далчев да бъде подкрепена от конкретен социален ангажимент в биографията на автора, което е и част от обяснението за обвинението в „абстрактен хуманизъм“. Вторият фактор е свързан със стремежа силното интелектуално въздействие на поета върху младите да бъде прекъснато – излиза, че Далчев не може да бъде нито житейски, нито творчески пример за новото поколение. Два броя по-късно в „Литературен фронт“ е публикувано мнението на Борис Делчев, който се опитва да омекоти удара, като настоява на по-открояващия се обществен ангажимент на Далчевите текстове спрямо Славейковите (Delchev 1945). По-категоричен в защитата си е Георги Цанев, който малко по-късно, отново на страниците на в. „Литературен фронт“, разгръща тезата за авторовото развитие във времето, следвайки логиката на литературните процеси и естетическите предпоставки на лириката на Далчев (също както по време дискусиата през 1924 година с Георги Бакалов, когато защитава литературната значимост на Яворовите стихове). Цанев откроява „трезво реалистичното вглеждане в живота, който се опознава чрез външни възприятия, чрез сетивата, а не чрез вътрешни виждания на душата“, но обръща внимание и на рационализираното „откъсване“ от живота и „признанието“, дадено „в известни отношения“, „че това не стига, че трябва да си отвори очите и да погледне живия живот“ (Tsanev 1945). Но и Цанев също заявява, че революционност в лириката на Далчев не може да бъде открита. По този начин защитата не успява да обори невралгичните места в думите на Пантелей Зарев и те, със своята заплаха за младите поколения, а не тълкуването на Борис Делчев или литературноисторическата мотивация на Георги Цанев, получават силен отзвук, който се превръща във важен фактор (макар и не единствен) за съдбата на поета и за неговото приемане като каноничен автор, чието творчество да бъде отразено в учебната литература.¹

Така, след споменатата кратковременна поява на Далчевата стихосбирка „Ангелът на Шартър“ в допълнителния списък за четене през 1945 г. името на автора изчезва от програмите, а съответно и не се появява в учебниците за

дълъг период. Опитът поетът да бъде изличен от националната литературна памет, води до това, че той дори не се споменава в общите прегледи на литературата от междувоенните години в учебниците до 1965 г. Макар че междувременно влизат като самостоятелни урочни единици произведенията на Пейо Яворов – не само „Градушка“ и „На нивата“,² но и „Песен на песента ми“, „В полите на Витоша“ (Programa 1958, р. 27); на Димчо Дебелянов – „Пловдив“, „Светла вяра“, „Аз искам да те помня все така“ (Programa 1958, р. 27) – и двамата са автори със свои идеологически и естетически прегрешения, но и двамата имат свои социално значими биографии, които, както вече неведнъж е било отбелязвано, се оказват основен фактор за опрощаването на идеологическите и естетическите грехове във времето на социализма. Става видно, че учебниците по литература за средното образование са доста консервативно поле, в което експерименти рядко се допускат, а данните свидетелстват, че трансформациите, които литературната наука предпоставя през 60-те и 70-те години, започват да се реализират около две десетилетия по-късно. Една бърза и неизчерпателна библиографска справка може да потвърди, че в годината на излизането на „Стихотворения“ (1965) се появява статия на Атанас Лазовски в сп. „Литературна мисъл“ (Lazovski 1965), а година по-късно излиза и първата монография за поета – дело на същия критик (Lazovski 1966). Сред най-категоричните знаци за институционалната промяна в отношението към творчеството на автора е появата на рецензията за „Фрагменти“ (1967) през 1969 г. на Пантелей Зарев (текст, който впоследствие е включен в „Панорама на българската литература“ и в „Преобразена литература“, Zarev 1969). Симптоматично е обаче, че тази „закъсняла рецензия“ е посветена не на малко порано публикуваната поетическа книга, с която авторът прави същинското си завръщане, а на книгата му с кратки прозаични откъси, която обаче, за разлика от поезията му, в по-висока степен удържа връзката между фигурата на автора и субекта на текста (вж. например миниатюри и импресии като „София – октомври 1944“; „Малка цариградска мозайка“ и др.).

Верен радар за променящото се, но все още нееднопосочно отношението към Далчевата лирика в края на 60-те и началото на 70-те е Пенчо Данчев, в чиято статия критикът не се свени да обвини поета в своеобразен „култ към личността“: „Поезията, изградена върху „култа на личността“, се изявява между полюсите на пълния херметизъм, на трагичната самотническа „зазиданост“ на лирическият герой, от една страна, и на социалното осмисляне на неговата самотност, от друга“ (Danchev 1970, р. 52). Данчев завършва все пак „оптимистично“ с идеята, че макар и чуждо в съвремението, творчеството на Далчев е своеобразна форма на исторически документ за българското минало, към който може да подхожда емоционално (Danchev 1970, pp. 64 – 65). Така тази поезия като заплаха за младите изглежда вече не толкова проблематична, защото е позиционирана изцяло в миналото. Тук няма да описвам целия

процес на реабилитацията на поета от 60-те до 80-те години, само ще открия литературноисторическото значение на някои от публикациите – на препубликуваната от Георги Цанев рецензия за „Прозорец“ (Tsanev 1961), на очерка на Милена Цанева в книгата „Петима поети“ Милена Цанева (цит. по Tsaneva 1985 [1974]), на дисертацията (1985) и монографията (1988) на Свилен Каролев върху творчеството на Далчев от междувоенните години (Karolev 1988). Това, което може да се обобщи обаче, е, че около две и половина десетилетия след доклада на Пантелей Зарев „Субективизъм и реализъм в поезията“ започва имплицитно отгласване от неговите критически бележки. А основната посока на дистанциране е зададена още през 1945 г. от Георги Цанев – на мястото на липсващия или лаконичен биографичен разказ се полага със своята логика литературноисторическият (вж. умерените критики при Karolev 1988, pp. 54 – 55; pp. 61 – 62; pp. 85 – 174; Tsaneva 1985, pp. 340 – 343), а проспективният поглед към младите, които трябва да бъдат опазвани от зловредни влияния, се заменя с ретроспективно обобщение на литературната значимост на поета (Tsaneva 1985, p. 365, но и Danchev 1970, pp. 64 – 65), но и нещо повече – биографичната конкретика се надмогва от премерена философско-поетическа обобщителност – теза, която защитава Милена Цанева (Tsaneva 1985, p. 343) и която препраща към формулирания от Бойко Пенчев принцип на универсализацията (Penchev 2018, pp. 481 – 482). Тези аргументативни линии с голямо закъснение започват да се откроява и в урочните статии в учебниците за литература.

През 1965 г. в екипа на учебника по литература за XI клас е включена Розалия Ликова, а името на Далчев започва да се появява еднократно в общия преглед на междувоенната българска литература: „Между сътрудниците на тези списания ще срещнем наред с имената на Ив. Радославов и Т. Траянов имената на Н. Хрелков, Л. Стоянов, Ем. Попдимитров, Ат. Далчев, Д. Пантелеев („Хиперион“), на Г. Милев, Хр. Ясенов, Ламар, Н. Райнов, Н. Лилиев („Везни“) – писатели, в по-голямата си част неспокойни, търсещи, които по характер на чувствуването, на брожението на духа и мислите си не можеха да останат задълго откъснати от бурната атмосфера на своето време“ (Rusakiev, Ivanova, et al. 1978 [1965], p. 111; Rusakiev, Ivanova, et al. 1980, p. 90). В този кратък фрагмент се вижда отглас от характерния за Георги Цанев опит да полага творчеството на авторите в комплексността на тяхното литературно развитие. От друга страна обаче, прекомерната обобщителност на списъка, който събира твърде разнородни автори, има ролята най-вече да успореди, а не да противопостави житейската и творческата съдба на проблематични автори като Атанас Далчев, Иван Радославов, Теодор Траянов с тази на каноничните Николай Хрелков, Людмил Стоянов, Гео Милев и Ламар.

След това споменаване на Далчев в учебниците отново трябва да минат цели 8 години, или общо почти 30 години след първата поява на произве-

денията му в програмата за литература, за да може името на поета отново да се появи в Списъка за домашен прочит – авторът е препоръчан с „Избрани произведения“ – заглавие, което точно в тази формулировка до съответната година все още не е било публикувано (Programa 1973, р. 99)³. Първата урочна статия в учебник по литература за горен курс за Далчев се появява десетилетие по-късно и година след началото на перестройката. Време, в което – през статии на Искра Панова, Никола Георгиев и Радосвет Коларов – са вече легитимни и особено актуални формалистично-структуралистичните подходи, чрез които прочитът на художествената творба се освобождава от различните биографични и социални контексти. Анализът, стъпващ на обстоятелствения характер на произведението „деспецифицира художествеността, орязва духовното богатство на творбата, запъва смисловия ѝ полет и я превръща в „привързан балон“ към конкретните обстоятелства. В очите на учениците, на читателите той поставя творбата в положение на някакъв придатък към реалните събития, на илюстрация към тях, на нещо вторично, а поради това и второстепенно“, заявява Никола Георгиев през 1985 г. в „Анализ на лирическата творба“ (Georgiev 2003 [1985]). В същото време обаче, трудовете по методика на обучението по българска литература – с позитивистки хъс – продължават да настояват на изключителното значение на биографията за конструирането на художественото послание на текста. През 1980 г. Милан Енчев защитава тезата за необходимостта от по-разгърнато изучаване на биографиите поради неоспоримо „личностния характер на художественото творчество“: „Сега е нужно в своята работа учителят по литература, особено в VII – XI клас, да изгражда по-пълна представа у учениците за личността на твореца, когато разкрива проявите му като гражданин и син на своето време и своя народ, когато очертава моментите и своеобразието на творческия процес и когато извършва идейно-естетически анализ на неговите произведения“ (Enchev 1980, р. 17). Авторите на учебниците по литература обаче предпазливо бягат от крайностите, затова и различните социални и биографични контексти продължават да са от значение за създаването на литературноисторическия разказ в урочните статии, но все пак се отбягва строгата взаимозависимост между лирически Аз и биографична фигура, което дава възможност за доста по-голяма интерпретативна свобода.

Автор на първата урочна статия върху Атанас Далчев е Стефан Коларов. Текстът е лаконичен и започва с коментар върху разбирането (а не просто интуицията) на самия поет за настъпващата промяна в поетиката на 20-те години, представено в статията му „Размишления върху българската лирика след войната“ (1933). Става въпрос за динамика на литературното развитие, която Коларов вижда отразена и в творчеството на самия Далчев (Tsaneva, Karanflov et al. 1986, р. 268). Биографията на автора се представя накрат-

ко, без да се търсят никакви съществени връзки със социалните събития. В урочната статия се забелязва, че оценъчността, характерна за по-ранните критически оценки на текстовете, е заменена с известна описателност на текстовете, обобщена с важното заключение за „мълчаливо изживяната драма“ на „честния интелгент“ от междувоенните години, като така художествените текстове малко по малко започват да компенсират мълчаливо липсващата обществено-политическа биография на автора (Tsaneva, Karanflov et al. 1986, p. 269). Специфичен акцент се поставя върху стихосбирката „Париж“ заради открояващия се социален контекст. Впрочем тази стихосбирка е основен фокус в защитата на Далчевото творчество от 1945 г. на Георги Цанев, но и в доста противоречивата статия на Пенчо Данчев от 1970 г. Доводите на Борис Делчев и Георги Цанев от 1945 г. за постепенното обръщане на поета към социалните проблеми на съвременето, но все пак за неговата дистанция от т.нар. „гражданско-революционната лирика“ (Delchev 1945; Tsanev 1945), в текста на Стефан Коларов от 1986 г. звучат като свръхтривиализирани фрази, които обаче осигуряват наличието на урочна статия за Атанас Далчев. Самият текст завършва с коментар върху стихотворението „Към родината“, което обаче в режима на патриотичния патос на 80-те години е наречено „Към България“ – заглавие, с което то никога не е излизало (Tsaneva, Karanflov et al. 1986, p. 270).

През 1992 г. излиза редактиран вариант на този учебник, като е сменен и авторът на статията за поета – тя вече е написана от Милена Цанева. В тезисните си основания текстът следва публикуваната през 1974 г. нейна разработка върху Далчев (Tsaneva 1985 [1974]), като за разлика от Коларов тя по-категорично измества фокуса от житейската към духовната и творческата биография. Статията започва с цитат от „фрагментите“, а не с историята на самия поет:

... За разлика от много стихотворни произведения, които изразяват настроения, почти всяко мое стихотворение – казваше той – почива на един конфликт, представя една малка драма. А настроения, виждате ли, човек има всеки ден, но невинаги има конфликти.“ Въпреки условното трето лице, повече от ясно е, че в този откъс от своите известни „Фрагменти“ Далчев говори за себе си. Това обяснение ни насочва към същността на неговата поезия – дълбоко лично изстрадана и същевременно съдържано дистанцирана от непосредното чувство...“ (Tsaneva, Karanfilov, et al. 1992, p. 254).

Следва заключение, което показва, че дори и без идеологическа необходимост биографичният разказ е основен фокус, от който започва всеки един литературноисторически разказ, но в случая се оказва много удобна призма за надмогването на лесното припокриване между биография и литературен текст и за разгръщането на самата литературна интерпретация:

За изпълнената с обществен патос история на българската литература поетическият облик на ранния Далчев изглежда странно оголен от всякакви обществени връзки... Отмествайки външните пластове на социално-историческото и житейски биографичното, младият поет търси по-общ план на живота, в който обречената на самота личност се среща с една оголена действителност, от чиято социално-историческа определеност са останали само материалните предмети“ (Tsaneva, Karanfilov, et al. 1992, p. 255; срв. Tsaneva 1985, pp. 342, 343).

В редактираната версия на учебника от 1996 Милена Цанева добавя още един фрагмент, който да открие разподобяването между автор и субект, а оттам и да започне да говори за особената десубективизация в лириката на поета от 20-те години: „От друга страна, стиховете от неговата първа стихосбирка „Прозорец“ (1926) нямат и интимно-автобиографичния характер на лирическите изповеди на младата Багряна“ (Tsaneva, Karanfilov et al. 1996, p. 58; срв. Tsaneva 1985, p. 343). В учебника от 1986 г. биографията на Далчев след 1944 г. е дадена схематично от Стефан Коларов, в учебниците от 1992 и 1996 г. обаче Милена Цанева включва нова фактология, която допълва/компенсира липсата на биографичен разказ преди 1944; нещо повече, със „смълчаването“ на поета става възможно съгласуването между биография и произведения: „И това 13-годишно мълчание се превръща в един от най-характерните и ярки щрихи в творческия портрет на поета. Мълчанието на Далчев обаче съвсем не означава пресекване на вътрешния духовен живот“ (Tsaneva, Karanfilov et al. 1996, p. 63). В стиховете от 60-те години се оказва, че и лирическият субект, на свой ред, се снабдява с „история“, с художествена биография, която обаче не реферира към автора, а към динамиката на художествения образ на Аза: „Някогашният оголен от социални връзки лирически Аз сега разкрива своите корени“ (Tsaneva, Karanfilov et al. 1996, p. 63). Така двадесетина години порано изложената научна теза на Милена Цанева за способността на автора за философско-поетическата обобщителност, даваща дълбочина на лирическия Аз, разгърнатост на литературната интерпретация и освобождаваща произведения от необходимостта да се търсят едностранчиви кореспонденции с биографията, намира място в учебниците по литература.

Дотук обаче не спират изпитанията с Далчевата биография. Значителна е динамиката в представянето ѝ след 1989 г., макар да е видимо, че авторите започват да се насочват много повече към мотивацията на естетическите основания и промяната на художествените езици в творчеството на поета, към трансформацията на „символистичната“ поетика, към принципите на „предметната“ лирика, към влиянията от диаволизма и екзистенциализма. Първата сериозна промяна е в учебниците на младите критици от същата 1996 г. Те отказват да успоредяват биография и художествен текст поради желание за оттласкване от социологизиращите и историзиращи прочити

преди промените – форма на споменатата вече „деисторизираща“ тенденция (Penchev 2018, p. 481). Затова в изданието на Милослава Стойкова и кол. на-пример житейският път на Далчев е изведен лаконично и отделен съдържателно и графично от следващите части от изложението, посветени на различни аспекти на авторовото творчество (Stoykova, Krasteva et al. 1996, pp. 74 – 75). Същото се наблюдава и в урочната статия на Добрин Добрев от 1996 г. (Stefanov, Dobrev 1996, p. 78). Не толкова лесно е разрешението на въпроса с биографията на автора в учебниците от началото на новия век. Може да се каже, че авторите на учебници виждат необходимост от ново подплатяване на един по-различен от соцреалистическия социокултурен наратив за художествените текстове и са провокирани да търсят различни отговори от наративен и интерпретативен характер, за да впишат биографичния разказ. На първо време, започват да се търсят обяснения за дистанцираността на Далчев. Например в учебника на Добрин Добрев и Румяна Йовева от 2002 г. се дава физиологично обяснение за биографичния проблем:

Целият живот на Далчев е лишен от сътресения и бурни емоции. Дали това е резултат от особеностите в неговия характер, или – стечение на обстоятелствата, трудно е да се определи. За затворения начин на живот на Далчев и бягството му от публични прояви може би има значение и обстоятелството, че страда от късогледство, поради което се налага да носи очила, прилични на лупи“ (Dobrev, Yoveva 2002, p. 87).

След това авторите обясняват затворения живот на Далчев и през неприязнта му към публичността, каквато той самият открива в отношенията между Яворов и Лора (Dobrev, Yoveva 2002, p. 87). Инна Пелева и Албена Хранова в учебника си за 12. клас от същата година представят делово биографията, след което съзнателно се отстраняват от нея, доколкото, по думите на поета, тя винаги е обречена на недостига: „Атанас Далчев е от тези автори, които сякаш „нямат“ биография. Събитията на жизнения му път остават неафиширани и някак невидими в творчеството му. А самият поет в един от своите знаменити „Фрагменти“ тълкува живота преди всичко като история на загубите“ (Peleva, Hranova 2002, p. 121). В учебника на Дамянова, Личева и кол. от 2002 биографията изглежда като задължителен, но някак трудно мотивируем в логиката на текста откъс, чиято поява се обяснява така: „Ако писането на „книгата на живота“, дори на личности като Ботев и Яворов, чиито жизнени „фабули“ включват и вълнуващо трагични събития, и любопитно ефектни жестове [...], е трудно изпитание, то какво остава за негероичните, непатетичните, „без ни едно събитие“ „канави“ на жизнени истории, каквато е Атанас-Далчевата?“ (Damyanova, Licheva, et al. 2002, p. 105) Следва делово представяне на биографията, завършващо с мотивация на подхода, който самата Милена Цанева е предприела още през 1992 г. и който представя отместването от биографичната фигура към субекта на творбата: „Ако „животоописанието“ върху подобна

„канава“ не ни изкушава, можем да пробваме един толкова охотно експлоатиран подход – да употребим казаните от твореца („автора“) неща като автобиографична изповед“ и да проследим историите на четенето/писането на биографията на литературната му личност през фрагменти от тях“ (Damyanova, Licheva et al. 2002, p. 105).

В други учебници обаче, чрез знакови събития от биографичния разказ на автора, се полага полосата на слабо проучвана към онзи момент страна на българската културна история – тази на интелектуалеца, с което и темите в учебниците стават част от един актуален за новия век културен дебат. „Животът на Далчев не е богат на събития, а на жестове на самоотстояване. [...] Далчев е български интелектуалец и през целия си живот отстоява само ранга си на интелектуалец“ – с тези думи започва урочната статия в учебника на Симеон Янев и кол. от 2002 г. (Yanev, Ruseva, et al. 2002, p. 63). Същата година в учебника на Валери Стефанов и Александър Панов вниманието отново се насочва върху оформянето на образа на поета като интелектуалец: „Поетът отказва да участва в литературните конюнктури, отказва и изкушенията на лесното писане. За него писането е начин на участие в градежа на живота, то е жест на граждански отговорна личност“ (Stefanov, Panov 2002, p. 97). Така всъщност житейският разказ не се приема за ключ към художествените текстове, но се превръща в елемент от една от множеството тематично обусловени не общи, а частни културни истории на нацията.

Според актуално действащата учебна програма днес творчеството на Далчев се изучава в 10. и 12. клас. В голяма част от учебниците по учебната програма от 2019/2020 г., изглежда, е приключено с биографичния проблем. В текстовете се разчита повече на конспективно и таблично представяне на информацията, а не на разгърнат наратив. В урочните статии за 10. клас биографичните бележки често се отделят от аналитичния текст и авторите не търсят никаква съществена обвързаност с художествените творби (Panov 2019, p. 230; Penchev, Gerdzhikova et al. 2019, p. 184; Inev, Runevska et al. 2019, p. 196). В учебниците за 12. клас биографиите в повечето случаи липсват, защото се приема, че са въведени в учебниците за 10. клас. По-разгърнато биографичният разказ присъства в учебника на Борис Минков и кол. (Minkov, Dimitrova et al. 2021, pp. 85 – 86), отделни аспекти от житейския път се дават в учебника на Весела Михайлова и кол. (Mihaylova, Dinkova, et al. 2019, p. 43). А в учебниците на Бойко Пенчев и Илияна Кръстева, на Иван Инев, Албена Руневска и кол., на Албена Хранова и Любов Шишкова биографията е заместена с „фрагменти“ от автора (Penchev, Krasteva 2021, p. 65; Inev, Runevska et al. 2020, p. 91) или с кратка информация за книгата „Стихотворения“ (Hranova, Shiskova 2021, p. 41).

Като обобщение, може да се каже, че превръщането на литературата в патерица на партийната машина преди 1989 г. превръща и творбата в илюстрация на социалната роля на автора и същевременно във възмож-

ност за кръстосано проектиране на идеологически грехове – между поета и неговия лирически герой/Аз. За критиците соцреалисти фактор за реабилитирането на Далчев е представянето му като автор на миналото, чието негативно влияние върху младите поколения през 60-те и 70-те вече не изглежда толкова опасно. По-важни се оказват обаче онези критически ходове, които показват включването на поета в литературноисторическия процес, носещ определена самостоятелност спрямо социалния, и способността на автора да заговаря на нови художествени езици. Друг ход за реабилитацията на Далчев е откриването и назоваването на дълбочината на Аза, на неограничените полета на неговата реализация, които надмогват конкретиката на биографията и единичността на авторската фигура. И макар това да са въпроси, които българската критика засяга още през 70-те години, те намират своя отклик в учебниците по литература едва в началото на 90-те. Текстовете след 1989 г. стъпват на направените заключения, за да започнат да търсят променящите се философско-естетически модели и контексти, чрез които Далчев гради лирическия субект на своята поезия. В същото време, в началото на века се забелязва временно и избирателно завръщане към биографията на автора, обяснено през желанието да се конструират набор от частни културни истории – в случая историята на поета може да се превърне във фрагмент от българската интелектуална история. В учебниците от настоящата учебна програма казусът с биографията изглежда преодолян, защото учебниците, като цяло, странят от хронологическите, а и литературноисторическите наративи. Отмяната на хронологическия принцип в 12. клас при Далчев може да се обясни с по-голямата освободеност на стихотворението „Молитва“ от биографичен контекст (въпреки свидетелствата за религиозността на поета – вж. Delchev 1999, pp. 270, 272; Rikev 2020). Но не на последно място, може да се възприеме и като свидетелство за постмодерната воля за освобождаване на творбата от надзора на собствения ѝ автор, обръщането към надисторичността на Аза отвъд конкретиката на отделната историческа фигура. Спрямо тази воля биографичните бележки остават рудиментарни елементи, загубили своята социокултурна, но най-вече интерпретативна функция.

Благодарности и финансиране

Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGenerationEU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект № BG-RRP-2.004-0008-C01.

Acknowledgments and Funding

This study is financed by the European Union-NextGenerationEU, through the National Recovery and Resilience Plan of the Republic of Bulgaria, project № BG-RRP-2.004-0008-C01

БЕЛЕЖКИ

1. По-подробно и от различна перспектива реакциите на Пантелей Зарев и Пантелей Матеев съм разгледала в статията „Мълчанието като опит със свободата. „Бележките“ на Атанас Далчев от 1945 – 1946 г.“ В: Дараданова, Е. и кол. 2024. *Полемии и избори. Сборник с доклади от Международна конференция „Петнадесети славистични четения София“, 16 – 18 юни 2022 г.* София: УИ „Св. Климент Охридски“.
2. В програмата от 1955 г. например Яворов се изучава не за 7 (както през 1958 г.), а за 3 часа само със следните произведения – „На нивата“, „Градушка“, „Арменци“, а Дебелянов – с „Пловдив“, „Скрити вопли“, „Светла вяра“ и „Орден“ не за 3, а за 2 часа (Programa 1955, pp. 68, 69).
3. В своите спомени Борис Делчев коментира резервираността на Далчев да издаде книга с „избраните произведения“, когато непосредствено след 1956 г. се пораждат подобни идеи (Delchev 1994, p. 221). А по-късно, през 60-те, когато се подготвя изданието на „Стихотворения“ поетът заявява: „Моите стихове са малко, няма какво да се отстранява“ (Delchev 1994, p. 228).

ЛИТЕРАТУРА

- ГЕОРГИЕВ, Н., 2003. *Анализ на лирическата творба*. Варна: LiterNet. <https://litenet.bg/publish/ngeorgiev/analiz/index.html>, [entered 1.10.2024]. ISBN 954-304-060-5.
- ДАЛЧЕВ, А., 1945. Бележки. *Литературен фронт*. Т. 2. № 7 (49), с. 4.
- ДАМЯНОВА, А., А. ЛИЧЕВА и кол., 2002. *Литература. 12. клас. задължителна и профилирана подготовка*. София: Сиела. ISBN: 9789546494887.
- ДАНЧЕВ, П., 1970. *Критика и естетика*. София: Български писател.
- ДЕЛЧЕВ, Б., 1945. Субективизъм и реализъм в поезията. *Литературен фронт* Т. 2. № 33, с. 7.
- ДЕЛЧЕВ, Б., 1994: *Познавах тези хора*. Том 3. София: Иван Вазов.
- ДОБРЕВ, Д., Р. ЙОВЕВА, 2002. *Литература за 12. клас. задължителна и профилирана подготовка*. София: Кръгзор. ISBN 9547710435.
- ЕНЧЕВ, М., 1980. *Изучавана биографията на писателите в училище*. София: Народна просвета.
- ЗАРЕВ, П., 1945. Субективизъм и реализъм в поезията. *Литературен фронт* Т. 2. № 30, с. 3 – 5.

- ЗАРЕВ, П., 1969. Закъсняла рецензия. *Литературен фронт*. Т. 25, № 9, с. 2.
- ИНЕВ, И., А. РУНЕВСКА, М. БАКЪРДЖИЕВА, 2019. *Литература 10. клас*. София: БГ учебник. ISBN 978-619-187-054-7.
- ИНЕВ, И., А. РУНЕВСКА и кол., 2020. *Литература 12. клас*. София: БГ Учебник. ISBN 978-619-187-110-0.
- КАРОЛЕВ, СВ., 1988. *Атанас Далчев*. София: УИ „Св. Климент Охридски“.
- ЛАЗОВСКИ, АТ., 1965. Атанас Далчев. *Литературна мисъл*. Т. 9, № 3, с. 36 – 51.
- ЛАЗОВСКИ, АТ., 1966. *Атанас Далчев: Лит.-крит. очерк*. София: Български писател.
- МАТЕЕВ, П., 1945. Бележки върху „бележките“ на Далчев. *Литературен фронт*. Т. 2. № 9 (51), с. 2.
- МИНКОВ, Б., Е. ДИМИТРОВА и кол., 2021. *Литература 12. клас*. София: Клет България. ISBN 978-619-215-531-5.
- МИРЧЕВ, Д., 1939. *Учебник по българска литература за VI клас на девическите стопански училища*. София: Факел.
- МИХАЙЛОВА, В., Л. ДИНКОВА и кол., 2021. *Литература. 12. клас*. София: Просвета плюс. ISBN 978-619-222-334-2.
- ПАНОВ, А., 2019. *Литература 10. клас*. София: Диоген. ISBN 978-619-7414-12-7.
- ПЕЛЕВА, И., А. ХРАНОВА, 2002. *Учебник по литература за 12. клас*. София: Просвета. ISBN 954-01-1206-0.
- ПЕНЧЕВ, Б., 2018. Справянето с политическия гръбнак (Промените в преподаването на литература в средното училище след 1989 г.). В: ПЕНЧЕВ, Б. и кол. (съст.). *Свят и смисъл*. София: УИ „Св. Климент Охридски“. ISBN: 978-954-07-4437-7.
- ПЕНЧЕВ, Б., В. ГЕРДЖИКОВА, И. КРЪСТЕВА, 2019. *Литература 10. клас*. София: Булвест 2000; Клет България. ISBN 978-954-18-1402-4.
- ПЕНЧЕВ, Б., И. КРЪСТЕВА, 2021. *Литература 12. клас*. София: Клет България. ISBN 978-954-18-1607-3.
- ПРОГРАМА 1945. *Програма по български език и литература за гимназиите*. София: Министерство на народното просвещение.
- ПРОГРАМА 1955. *Програма по български език и литература за горния курс на общообразователните училища*. София: Министерство на народната просвета.
- ПРОГРАМА 1958. *Програма по български език и литература за средния и горния курс на общообразователните училища при 12-годишен курс на обучение (I вариант)*. София: Държавно издателство „Формуляри и регистри“.
- ПРОГРАМА 1973. *Програма по български език и литература. За V – XI клас на средните политехнически училища*. София: Народна просвета.

- РУСАКИЕВ, С., С. ИВАНОВА и кол., 1980. *Литература. Учебник за XI клас на общообразователните трудово-политехнически училища*. София: Народна просвета.
- РУСАКИЕВ, С., СТ. ИВАНОВА и кол., 1961. *Литература. Учебник за XI клас на общообразователните трудово-политехнически училища*. София: Народна просвета.
- РУСАКИЕВ, С., СТ. ИВАНОВА и кол., 1978. *Учебник за XI клас на общообразователните училища*. София: Народна просвета.
- РИКЕВ, К., 2020. *Защото е на скрито... Християнският светоглед в творчеството на Атанас Далчев*. Lublin: Wydawnictwo UMCS. ISBN 978-83-227-9424-1.
- СТЕФАНОВ, В., Д. ДОБРЕВ, 1996. *Литература за II. клас на средните общообразователни училища*. София: Анубис. ISBN 954-426-136-2.
- СТЕФАНОВ, В., А. ПАНОВ, 2002. *Литература 12. клас. Задължителна подготовка*. София: Анубис. ISBN 954-426-480-9.
- СТОЙКОВА, М., И. КРЪСТЕВА, М. ПЕТРОВА, 1996. *Литература. Учебник за II. клас на средното общообразователно училище*. София: Булвест. ISBN 954-18-0099-8.
- ХРАНОВА, А., Л. ШИШКОВА, 2021. *Литература 12. клас*. София: Просвета. ISBN 978-954-01-4110-7.
- ЦАНЕВ, Г., 1945. Субективизъм и реализъм в поезията. *Литературен фронт* Т. 2. № 36, с. 3.
- ЦАНЕВ, Г., 1961. Прозорец. В: ЦАНЕВ, Г. *Критика*. София: Български писател, с. 383 – 385.
- ЦАНЕВА, М. 1985. Атанас Далчев. В: ИВ. СЕСТРИМСКИ, М. БЕНЧЕВ, Д. МАНОЛОВА (съст. и ред.). *Творци на българската литература*. Том 3, с. 339 – 365. София: Български писател.
- ЦАНЕВА, М., Е. КАРАНФИЛОВ и кол., 1986. *Литература за 10. клас. За единното средно политехническо училище*. София: Народна просвета.
- ЦАНЕВА, М., Е. КАРАНФИЛОВ и кол., 1992. *Литература за 10. клас на средното общообразователно училище*. София: Просвета. ISBN 954-01-0148-4.
- ЦАНЕВА, М., Е. КАРАНФИЛОВ и кол., 1996. *Литература за 10. клас на средното общообразователно училище*. София: Просвета. ISBN 954-01-0830-6.
- ЯНЕВ, С. В. РУСЕВА, Р. РАДЕВ 2002. *Учебник по литература за 12. клас. Задължителна подготовка*. София: Прозорец, Труд, Просвета. ISBN 954-733-280-5; 954-528-339-4; 954-01-1324-5.

REFERENCES

- GEORGIEV, N., 2003. *Analiz na liricheskata tvorba*. Varna: LiterNet. <https://litenet.bg/publish/ngeorgiev/analiz/index.html>, [entered 1.10.2024]. ISBN 954-304-060-5
- DALCHEV, A., 1945. Belezhki. *Literaturen front*, vol. 2, no. 7 (49), p. 4.
- DAMYANOVA, A., A. LICHEVA, et al., 2002. *Literatura 12. klas. Zadalzhitelna i profilirana podgotovka*. Sofia: Ciela ISBN: 9789546494887.
- DANCHEV, P., 1970. *Kritika i estetika*. Sofia: Balgarski pisatel.
- DELICHEV, B., 1945. Subektivizam i realizam v poeziyata. *Literaturen front*, vol. 2, no. 33, p. 7.
- DELICHEV, B., 1994. *Poznavah tezi hora*, vol. 3. Sofia: Ivan Vazov.
- DOBREV, D., R. YOVEVA, 2002. *Literatura za 12. klas. Zadalzhitelna i profilirana podgotovka*. Sofia: Kragozor. ISBN 9547710435.
- ENCHEV, M., 1980. *Izuchavana biografiyata na pisatelite v uchilishte*. Sofia: Narodna prosveta.
- INEV, I. A. RUNEVSKA, M. BAKARDZHIEVA, 2019. *Literatura 10 klas*. Sofia: BG uchebnik. ISBN 978-619-187-054-7.
- INEV, I., A. RUNEVSKA, et al., 2020. *Literatura 12. klas*. Sofia: BG Uchebnik. ISBN 978-619-187-110-0.
- KAROLEV, SV., 1988. *Atanas Dalchev*. Sofia: Sv. Kliment Ohridski.
- LAZOVSKI, AT., 1965. Atanas Dalchev. *Literaturna missal*, vol. 9, no. 3, pp. 36 – 51.
- LAZOVSKI, AT., 1966. *Atanas Dalchev: Lit.-krit. ocherk*. Sofia: Balgarski pisatel.
- MATEEV, P., 1945. Belezhki varhu „belezhkite“ na Dalchev. *Literaturen front*, vol. 2, no. 9 (51), p. 2.
- MINKOV, B., E. DIMITROVA, et al., 2021. *Literatura 12. klas*. Sofia: Klet Balgariya. ISBN 978-619-215-531-5.
- MIRCHEV, D., 1939. *Uchebnik po balgarska literatura za VI klas na devicheskite stopanski uchilishta*. Sofia: Fakel.
- MIHAYLOVA, V., L. DINKOVA, et al., 2021. *Literatura. 12. klas*. Sofia: Prosveta plyus. ISBN 978-619-222-334-2.
- PANOV, A., 2019. *Literatura 10. klas*. Sofia: Diogen. ISBN 978-619-7414-12-7.
- PELEVA, I., A. HRANOVA, 2002. *Uchebnik po literatura za 12. klas*. Sofia: Prosveta. ISBN 954-01-1206-0.
- PENCHEV, B., 2018. Spravyaneto s politicheskiya grabnak (Promenite v prepodavaneto na literatura v srednoto uchilishte sled 1989 g.). In: PENCHEV, B. et al. (ed.). *Svyat i smisal*. Sofiya: Sv. Kliment Ohridski. ISBN : 978-954-07-4437-7.

- PENCHEV, B., V. GERDZHIKOVA, I. KRASTEVA, 2019. *Literatura 10 klas*. Sofia: Bulvest 2000; Klet Balgariya. ISBN 978-954-18-1402-4.
- PENCHEV, B., I. KRASTEVA, 2021. *Literatura 12. klas*. Sofia: Klet Balgariya. ISBN 978-954-18-1607-3.
- PROGRAMA 1945. *Programa po balgarski ezik i literatura za gimnaziite*. Sofia: Ministerstvo na narodnoto просвешtenie.
- PROGRAMA 1955. *Programa po balgarski ezik i literatura za gorniya kurs na obshtoobrazovatelните uchilishta*. Sofia: Ministerstvo na narodnata просвета.
- PROGRAMA 1958. *Programa po balgarski ezik i literatura za sredniya i gorniya kurs na obshtoobrazovatelните uchilishta pri 12-godishen kurs na obuchenie (I variant)*. Sofia: Darzhavno izdatelstvo „Formulyari i registri“.
- PROGRAMA 1973. *Programa po balgarski ezik i literatura. Za V – XI klas na srednite politehnicheski uchilishta*. Sofia: Narodna просвета.
- RIKEV, K., 2020. *Zashoto e na skrito... Hristiyanskiyat svetogled v tvorchestvoto na Atanas Dalchev*. Lublin: Wydawnictwo UMCS. ISBN 978-83-227-9424-1.
- RUSAKIEV, S., S. IVANOVA, et al., 1980. *Literatura. Uchebnik za XI klas na obshtoobrazovatelните trudovo-politihnicheski uchilishta*. Sofia: Narodna просвета.
- RUSAKIEV, S., ST. IVANOVA, et al., 1961. *Literatura. Uchebnik za XI klas na obshtoobrazovatelните trudovo-politehnicheski uchilishta*. Sofia: Narodna просвета.
- RUSAKIEV, S., ST. IVANOVA, et al., 1978. *Uchebnik za XI klas na obshtoobrazovatelните uchilishta*. Sofiya: Narodna просвета.
- STEFANOV, V., D. DOBREV, 1996. *Literatura za 11. klas na srednite obshtoobrazovatelni uchilishta*. Sofia: Anubis. ISBN 954-426-136-2.
- STEFANOV, V., A. PANOV, 2002. *Literatura. 12. klas. Zadazhitelna podgotovka*. Sofia: Anubis. ISBN 954-426-480-9.
- STOYKOVA, M., I. KRASTEVA, M. PETROVA, 1996. *Literatura. Uchebnik za 11. klas na srednoto obshtoobrazovatelno uchilishte*. Sofia: Bulvest. ISBN 954-18-0099-8.
- HRANOVA, A., L. SHISHKOVA, 2021. *Literatura 12. klas*. Sofia: Просвета. ISBN 978-954-01-4110-7.
- TSANEV, G., 1945. Subektivizam i realizam v poeziyata. *Literaturen front*, vol. 2, no. 36, p. 3.
- TSANEV, G., 1961. Prozorets. In: TSANEV, G. *Kritika*. Sofia: Balgarski pisatel, pp. 383 – 385.

- TSANEVA, M., 1985. Atanas Dalchev. In: IV. SESTRIMSKI, M. BENCHEV, D. MANOLOVA (ed.). *Tvortsi na balgarskata literature*, vol. 3, pp. 339 – 365. Sofiya: Balgarski pisatel.
- TSANEVA, M., E. KARANFILOV, et al., 1986. *Literatura za 10. klas. Za edinnoto sredno politehnichesko uchilishte*. Sofia: Narodna prosveta.
- TSANEVA, M., E. KARANFILOV, et al., 1992. *Literatura za 10. klas na srednoto obshtoobrazovatelno uchilishte*. Sofia: Prosveta. ISBN 954-01-0148-4.
- TSANEVA, M., E. KARANFILOV, et al., 1996. *Literatura za 10. klas na srednoto obshtoobrazovatelno uchilishte*. Sofia: Prosveta. ISBN 954-01-0830-6.
- YANEV, S., V. RUSEVA, R. RADEV, 2002. *Uchebnik po literatura za 12. klas. Zadalzhitelna podgotovka*. Sofia: Prozorets, Trud, Prosveta. ISBN 954-733-280-5; 954-528-339-4; 954-01-1324-5.
- ZAREV, P., 1945. Subektivizam i realizam v poeziyata. *Literaturen front*, vol. 2, no. 30, pp. 3 – 5.
- ZAREV, P., 1969. Zakasnyala retsenziya. *Literaturen front*, vol. 25, no. 9, p. 2.

LIFE STORY AND LITERARY INTERPRETATION. ATANAS DALCHEV'S WORK IN LITERATURE TEXTBOOKS FOR SECONDARY EDUCATION

Abstract. The paper focuses on the complicated inclusion of Atanas Dalchev's work in the list of studied authors in Bulgarian secondary education after 1944. Although he had the reputation of one of the most significant Bulgarian poets, his influence on the younger generations was defined as negative by the socialist realists. Dalchev's poetic principles maintained the distance between "reality" and literary convention, between author and Lyrical Self, which, however, confronted the Socialist realists' idea about the social character of literature. This was one of the reasons why the poet's work was left out of the school canon until 1980s and on its turn provoked a number of critical strategies that aimed to rehabilitate the author by including his works in the literary-historical process and by legitimizing his aesthetic system. The main object of the paper is the reception of Atanas Dalchev during Socialism, but at the end some trends in the textbooks published after 1989 are also noted.

Keywords: Atanas Dalchev; literature textbooks; Socialism; biography; Lyrical Self

Dr. Nadezhda Stoyanova, Assoc. Prof.

WoS Researcher ID: N-2635-2018

Author ID (SCOPUS):58958915100

ORCID iD: 0000-0001-5599-8398

Faculty of Slavic Studies

Sofia University

15, Tsar Osvoboditel Blvd.

Sofia, Bulgaria

✉E-mail: nadezhdaas@uni-sofia.bg